

Ks. DARIUSZ WALENCIK

**Symposium *Prawo i polityka wyznaniowa w Polsce Ludowej*
(Kazimierz Dolny 26–28 X 2004 r.)**

W dniach od 26 do 28 X 2004 r. w Kazimierzu Dolnym odbyło się sympozjum *Prawo i polityka wyznaniowa w Polsce Ludowej*, połączone z II Zjazdem Katedr i Wykładowców Prawa Wyznaniowego. Wzięli w nim udział pracownicy wszystkich katedr prawa wyznaniowego w Polsce oraz wykładowcy tego przedmiotu w wyższych seminariach duchownych i na wydziałach teologicznych, kanoniści, konstytucjonaliści oraz politolodzy, podejmujący w swoich badaniach tematykę wyznaniową. W konferencji uczestniczyli przedstawiciele środowisk akademickich z Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Uniwersytetu Warszawskiego, Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej i Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie, Uniwersytetu Wrocławskiego, Uniwersytetu Opolskiego, Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, Uniwersytetu w Białymstoku, Uniwersytetu Poznańskiego, Uniwersytetu Rzeszowskiego i Uniwersytetu Lwowskiego.

Sympozjum zorganizował Wydział Prawa, Prawa Kanonicznego i Administracji KUL oraz Katedra Prawa Wyznaniowego KUL. W założeniu organizatorów miało ono dwa cele: refleksję naukową nad charakterem powiązania polityki i prawa w okresie tzw. Polski Ludowej oraz dalszą integrację środowiska naukowego zajmującego się prawem wyznaniowym.

Otwarcia sympozjum dokonał i słowo wstępne wygłosił ks. prof. dr hab. Antoni Dębiński, dziekan Wydziału PPKiA KUL. W ramach sesji wstępnej, którą kierował ks. prof. dr hab. Henryk Misztal (KUL), wykład wprowadzający *Zasady relacji prawa do polityki* wygłosił ks. prof. dr hab. Antoni Kość. Podjęcie takiego tematu było zamierzone, ponieważ wykład miał na celu ukazanie z punktu widzenia filozofii prawa kryteria oceny wzajemnych powiązań polityki i prawa w różnych ustrojach i systemach politycznych. Relacje polityki i prawa winno – według referenta – cechować związanie polityki przez prawo, i to w podwójnym sensie. Po pierwsze, polityka może się rozwijać tylko w ramach ustawy jako zachowanie dozwolone. Stąd też, podobnie jak we wszystkich innych przypadkach, działanie polityczne należy oceniać według kryteriów prawa pozytywnego jako zgodne albo niezgodne z prawem. Działanie polityczne nie może być wyjęte spod sankcji porządku prawnego. Po drugie, przeforsowanie nowych albo zmienionych celów politycznych z pomocą prawa może się dokonać tylko według kryteriów postępowania pozytywnoprawnego, które przewidziane są dla pozytywizacji prawa. To podwójne związanie polityki przez prawo pozytywne, jak zaznaczył w konkluzji ks. prof. Kość, zakłada jednak, że porządek prawny musi się odwołać do wyższych kryteriów i wartości, które istnieją ponad nim. Ideą przewodnią porządku prawnego muszą być zasady sprawiedliwości społecznej i moralności ogólnoludzkiej.

Podczas pierwszej sesji, zatytułowanej *Administracja wyznaniowa i dialog Państwo – Kościół*, której przewodniczył dr Ryszard Mojek (UMCS), zaprezentowano trzy referaty. Ks. prof. Henryk Misztal w swoim referacie – *Urząd do Spraw Wyznań* – przedstawił strukturę tegoż urzędu, jego terenowych oddziałów, a także formalny i faktyczny zakres ich działań, prawotwórczą działalność oraz rzeczywisty udział w procesach decyzyjnych, dalej kwestię występowania w imieniu organów państwowych, wreszcie styl działania i rolę, jaką odegrał w latach 1950–1989. Z kolei wykład ks. prof. Józefa Krukowskiego (KUL, UKSW) – *Porozumienia Rządu i Episkopatu z 1950 i 1956 r.* – ukazał genezę porozumień, ich treść i charakter prawny tych aktów. Wreszcie referat ks. dra Mirosława Koska (UKSW) – *Relacje Episkopat Rząd w optyce wybranych problemów podejmowanych na forum Komisji Wspólnej w latach 1956–1989*, ograniczony w praktyce do lat 1956–1981, zawierał omówienie kilku wówczas zapalnych problemów we wzajemnych stosunkach, na podstawie stenogramów obrad tego gremium. Prelegent ukazał atmosferę rozmów, polaryzację stanowisk oraz ich rezultaty.

W czasie drugiej sesji *Fundamenty sytuacji prawnej związków wyznaniowych*, prowadzonej przez dra Jarosława Szymanka z UW, wygłoszono kolejne trzy referaty. Dr Jarosław Matwiejuk (UwB, ChAT) w swym wystąpieniu – *Regulacje wyznaniowe w Konstytucji PRL z 22 VII 1952 r.* – zauważył, iż w akcie konstytucyjnym z 1952 r. zawarte zostały główne wytyczne polityki wyznaniowej socjalistycznego państwa, takie jak: laickość państwa, laickość systemu prawnego, maksymalna eliminacja religii z życia społecznego i ograniczenie pozycji prawnej Kościołów i związków wyznaniowych do spraw wąsko rozumianego kultu. Jednocześnie w pełni świadomie przyjęta przez twórców ogólnikowość Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej umożliwiła w praktyce konstytucyjnej wyprowadzenie z zasad zawartych w konstytucji dowolnych rozwiązań szczegółowych i stanowienie mało spójnych przepisów prawnych. Pozwalały one realizować różne warianty polityki wyznaniowej państwa: od polityki przesycionej represjami i ograniczeniami dla Kościołów i związków wyznaniowych, którą prowadził Bolesław Bierut, aż do liberalnej polityki prowadzonej przez ekipę Wojciecha Jaruzelskiego.

Problematyka uznania osobowości prawnej poszczególnych kościelnych jednostek organizacyjnych, jak również Kościoła katolickiego jako całości w okresie PRL stała się tematem wystąpienia dra Jacka Dziobka-Romańskiego (KUL). Autor podkreślił, iż orzeczenie Sądu Najwyższego z dnia 18 IV 1963 r. w istocie swojej dokonało ingerencji w strukturę organizacyjną Kościoła katolickiego poprzez uznanie osobowości prawnej kościelnych jednostek organizacyjnych, które nie posiadały jej wcześniej. Co więcej, należy go rozpatrywać w kontekście dyskusji, jaka się odbyła 28 VI 1961 r., kiedy w Urzędzie do spraw Wyznań odmówiono Kościołowi katolickiemu jako całości przymiotu osobowości prawnej. Uznano natomiast osobowość prawną parafii, diecezji i diecezjalnych seminariów duchownych. Z formalnego punktu widzenia ustalenia przyjęte przez Sąd Najwyższy nie miały mocy obowiązującej ani dla sądów niższych instancji, ani dla innych składów Sądu Najwyższego w każdej sprawie, w której wystąpiłby problem osobowości prawnej kościelnych jednostek organizacyjnych, jednakże odegrały one decydującą rolę w późniejszym procesie prawotwórczym, w tym także ustawie z dnia 17 V 1989 r. o stosunku Państwa do Kościoła katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej. Wyraźne zaś upośledzenie Kościoła katolickiego na tle ustawodawstwa odnoszącego się do innych wyznań, zdaniem prelegenta, potwierdza tezę, iż stosunek państwa do Kościołów i związków wyznaniowych nie opierał się na zasadzie

równouprawnienia wyznań, ale wyraźnie zmierzano do zróżnicowania ich statusu prawnego w celu większego wpływu na ich działanie, w szczególności wskazuje na to niedookreślenie statusu prawnego Kościoła katolickiego.

Pozycja prawna nierzymskokatolickich związków wyznaniowych w okresie PRL była kolejnym zagadnieniem omawianym w ramach tej sesji. Prelegent, dr Zdzisław Zarzycki (UJ), spostrzegł, iż rozwiązania z okresu przedwojennego, w istotnym zakresie recypowano początkowo w Polsce Ludowej, w zmienionych już warunkach społeczno-politycznych. Spośród 6 regulacji ustawowych indywidualnych nowelizacja prawa w powojennej Polsce ograniczyła się w zasadzie, może z wyjątkiem Kościoła Ewangelicko-Ausburskiego i Żydowskiego Związku Religijnego, do statutów wewnętrznych tych wyznań oraz ograniczonej nowelizacji przepisów przedwojennych. Bardziej skomplikowane było unormowanie sytuacji prawnej związków wyznaniowych działających przed wojną na podstawie przepisów zaborczych i tolerowanych na gruncie art. 111 i 113 Konstytucji z 17 III 1921 r. oraz związków wyznaniowych nowo tworzonych. Tryb ustawowy (indywidualny) regulował położenie czterech Kościołów nierzymskokatolickich: Kościoła Metodystycznego w Rzeczypospolitej Polskiej, Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w Rzeczypospolitej Polskiej, Kościoła Mariawickiego i Kościoła Starokatolickiego Mariawitów. Z kolei tryb administracyjny, zapoczątkowany w 1946 r. miał zastosowanie (na przestrzeni 3 miesięcy, tj. od 1 II 1946 r. do 5 V 1946 r.) do trzech związków wyznaniowych: Polskiego Kościoła Katolicko-Narodowego (obecnie Kościół Polskokatolicki), Polskiego Kościoła Ewangelicznych Chrześcijan Baptystów (obecnie Polski Kościół Chrześcijan Baptystów) oraz Unii Zborów Adwentystów Dnia Siódmego (obecnie Kościół Adwentystów Dnia Siódmego). Zgodnie z przyjętym w powojennej Polsce trybem uznawania wszystkich siedmiu związków wyznaniowych, tj. ustawowym (4) i administracyjnym (3), Rada Ministrów miała zatwierdzać wszystkie statuty (prawo wewnętrzne). Niemniej nastąpiło to dopiero po 1965 r. i decyzję o zatwierdzeniu podejmował już Dyrektor Urzędu do spraw Wyznań. Mimo formalnego przyjęcia równouprawnienia związków wyznaniowych istniało zróżnicowanie trojakiemu rodzaju: polityczne, prawne i faktyczne. Wynikiem zróżnicowania politycznego było utrzymanie w powojennej Polsce wcześniejszego podziału wyznań na prawnie uznane i prawnie nieuznane – ale bez prawnego ku temu podłoża. Źródłem tego zróżnicowania był m.in.: brak, aż do 1989 r., ustawy ramowej do art. 70 ust. 2 Konstytucji z 1952 r.; obowiązywanie w dalszym ciągu kilku przepisów przedwojennych, w tym znowelizowanej ustawy o stowarzyszeniach.

Trzecia sesja merytoryczna, zatytułowana *Przejawy instrumentalizacji prawa*, była prowadzona przez prof. Jerzego Flagę z KUL. Przejawy tej instrumentalizacji na polu stosowania przepisów oświatowych zostały przedstawione przez ks. dra hab. Artura Mezglewskiego (KUL): *Stosowanie i interpretacja przepisów oświatowych w latach 1945–1961*, w zakresie opodatkowania Kościoła katolickiego – przez ks. dra Tadeusza Stanisławskiego (KUL): *Opodatkowanie Kościoła katolickiego*, a w zakresie ubezpieczeń społecznych – przez ks. dra Piotra Stanisza (KUL): *Ubezpieczenie społeczne duchownych*.

Po II wojnie światowej sytuacja Kościoła w Polsce w zakresie opodatkowania jest przykładem posługiwania się przez ówczesne władze narzędziami natury gospodarczej w sposób i w celu sprzecznym z ich założeniami. Odbywało się to na wielu poziomach stanowienia i stosowania prawa, często w sposób pozaprawny, a nawet bezprawny, ale zawsze bezpośrednio uzależniony od aktualnych zało-

zeń polityki wyznaniowej władz. Przeprowadzona analiza pozwala na stwierdzenie, że polityka „kija i marchewki” stosowana wobec Kościoła w okresie Polski Ludowej znalazła swoje odzwierciedlenie również w unormowaniach dotyczących ubezpieczenia społecznego duchownych. Z jednej strony bowiem duchownych jako grupę społeczną poddawano wyraźnej dyskryminacji. Z drugiej zaś tworzono uprzywilejowane reżimy dla nielicznej grupy duchownych, którzy byli gotowi na bezkrytyczne posłuszeństwo wobec władz państwowych, nawet wbrew stanowisku hierarchów kościelnych. Spostrzeżenia te uzasadniają tezę o instrumentalizacji przepisów regulujących ubezpieczenie społeczne duchownych. W dziedzinie prawa szkolnego, określającego możliwości prowadzenia szkół przez związki wyznaniowe i inne podmioty niepaństwowe, uwidoczniło się to w sposób szczególnie wyrazisty. Instrumentalizm prawny przejawiał się tutaj w różnoraki sposób, a w szczególności przez stanowienie przepisów wykonawczych sprzecznych z obowiązującym ustawodawstwem, stosowanie koniunkturalnej i nieuprawnionej wykładni obowiązujących ustaw, pozorowanie legalności decyzji administracyjnych nakazujących zamykanie (likwidację) szkół. Spośród aktów wykonawczych, jakie wydane zostały w latach 1948–1955, wszystkie bez wyjątku w sposób istotny naruszały ustanowiony ustawą z 11 III 1932 r. porządek prawny. Zarządzenia te ingerowały w materię ustawową, regulując w sposób odmienny niż ustawa zakres podmiotów uprawnionych do prowadzenia szkół oraz warunki wymagane do uzyskania koncesji (zezwoleń) na ich prowadzenie. Trudno się zatem dziwić, że autorzy tych zarządzeń nie wskazywali podstaw prawnych upoważniających do ich wydania. Przepisy ustawy o prywatnych szkołach były natomiast dla władz oświatowych przydatne przy podejmowaniu decyzji w sprawie likwidacji poszczególnych szkół. Każda z tych decyzji stanowiła poważne nadużycie, zaś powoływane podstawy prawne spełniały jedynie zadanie pozorowania ich legalności.

Tematyka ta, stanowiąca istotny wkład do przedmiotu sympozjum, wywołała szeroką dyskusję na temat pojęcia instrumentalizacji prawa i tzw. prawa niegodziwego. Niewątpliwie dyskusja – ożywiona przez wątki zaczerpnięte z prawa konstytucyjnego i politologii – przyniosła, jak się wydaje, doprecyzowanie zagadnień dyskutowanych w literaturze prawniczej.

Ostatnia czwarta sesja *Elementy sytuacji faktycznej związków wyznaniowych*, prowadzona przez dra Zdzisława Żarzyckiego z UJ, stanowiła faktyczną egemplifikację wpływu antyreligijnej i antywyznaniowej polityki w okresie Polski Ludowej. Również i ona składała się z trzech referatów: ks. prof. dra hab. Stanisława Nabywańca (UR) na temat *Założenia antykościelnych działań operacyjnych aparatu bezpieczeństwa w diecezji przemyskiej*, ks. dra hab. Krzysztofa Warchałowskiego (UKSW) na temat *Nauczania religii* oraz dra Andrzeja Szymańskiego (UO) na temat *Represyjnego działania władz państwowych wobec Niższego Seminarium Duchownego pw. bł. Czesława w Gliwicach*.

Działania aparatu bezpieczeństwa na terenie diecezji przemyskiej, pokrywającej się niemal dokładnie z terenem ówczesnego województwa rzeszowskiego i późniejszych czterech województw utworzonych na tym terenie, miały na celu – oprócz niszczenia przejawów życia religijnego i kościelnego w granicach Polski (np. poprzez antagonizowanie środowiska kościelnego, przeciwdziałania budowom nowych obiektów sakralnych i tworzeniu nowych placówek duszpasterskich) – zapobiegać oddziaływaniu Kościoła na teren przede wszystkim Związku Radzieckiego. Aby osiągnąć swój cel, z premedytacją wykorzystywały różnice i konflikty międzywyznaniowe. Ponadto służby te miały za zadanie przeciwdzia-

łać „ewentualnym przypadkom osłabienia wyznań nierzymskokatolickich, głównie prawosławia i Kościoła Polskokatolickiego przez Kościół greckokatolicki i rzymskokatolicki”.

W programie działań antykościelnych, realizowanym przez władze partyjno-państwowe Polski Ludowej, szczególne miejsce zajmowały: nauczanie religii w szkołach publicznych oraz działalność wychowawczo-oświatowa seminariów duchownych, zarówno wyższych, jak i niższych. Postrzegane były jako instytucje dostarczające nie tylko nowych kadr Kościołowi katolickiemu, lecz także jako „kuźnia wrogów PRL i siewców antykomunistycznej propagandy zwalczających w szczególności sposób ideologię marksizmu-leninizmu”. Z tych powodów władze wydały bezwzględny wyrok na całość systemu szkolnictwa kościelnego. Jej celem było zmniejszenie liczby potencjalnych „wrogów” socjalizmu i PRL oraz ograniczenie dopływu wykształconej i uformowanej kadry do duszpasterstwa i instytucji kościelnych. Niższe seminaria duchowne (zakłady naukowe przygotowujące na poziomie średnim młodzież męską do studiów w wyższych seminariach duchownych) były w okresie powojennym jedną z najpopularniejszych form aktywności oświatowej Kościoła katolickiego. Były prowadzone przez poszczególne diecezje lub zakony i erygowane przy biskupich bądź zakonnych gimnazjach albo stanowiły samodzielne bursy, których wychowankowie uczyli się w szkołach państwowych lub prywatnych. Działania władz państwowych przeciwko niższym seminariom duchownym, rozpoczęte w 1948 r., osiągnęły największe natężenie 3 VII 1952 r., kiedy to w ciągu jednego dnia zlikwidowano wszystkie niższe seminaria prowadzone przez zgromadzenia zakonne. Wprawdzie po październikowej „odwilży” 1956 r. udało się reaktywować ponad 30 niższych seminariów duchownych, jednak już w 3 lata później rozpoczął się systematyczny i bezwzględny proces ograniczania obecności Kościoła w sferze oświatowej. Proces ten zakończył się usunięciem nauczania religii ze szkół publicznych i ograniczeniem do rozmiarów symbolicznych (w 1988 r. – 12 szkół średnich i 2 zawodowe) szkolnictwa wyznaniowego na szczeblu szkół średnich.

Podsumowania i zamknięcia obrad dokonał ks. prof. dr hab. Henryk Misztal. Wyraził wdzięczność organizatorom za przygotowanie konferencji, zaproszonym prelegentom – za opracowanie i wygłoszenie referatów, przewodniczącym sesji – za ich prowadzenie, a gościom oraz studentom – za uczestnictwo. Warto zwrócić uwagę na obiektywnie wysoki poziom wygłoszonych referatów, niejednokrotnie poprzedzonych żmudnymi badaniami naukowymi. Wysoki walor naukowy konferencji przypisać należy także niezwykle owocnym dyskusjom, w których czynny udział brali niemal wszyscy jej uczestnicy. Konferencja odznaczała się starannością organizacyjną. Opublikowanie materiałów posympozjalnych – referatów i głosów w dyskusji – z pewnością przyczyni się do upowszechnienia ważnej, podjętej na konferencji problematyki.